

Βενετικά Αποστολίδου,

Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της

νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 85-90

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Επιχειρήθηκε στο μέρος αυτό της εργασίας μια μακροσκελής αναδρομή στις απόπειρες ιστορικής προσέγγισης της νεοελληνικής λογοτεχνίας κατά τον 19ο αιώνα. Επιλέχτηκαν έργα που είτε είναι χαρακτηριστικά μιας γενικότερης τάσης στην ιστοριογραφία της λογοτεχνίας είτε διατυπώνουν, για πρώτη φορά, νέες προτάσεις σύνθεσης, κατάταξης ή ιεράρχησης. Μπορούμε τώρα ν' ανακεφαλαιώσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά της εξέλιξης της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας στον προηγούμενο αιώνα. Εντύπωση προκαλεί στο μελετητή η άμεση σύνδεση των ιστοριογραφικών δοκιμών με τις εθνικές περιπέτειες. Ήδη από το 1804 ο Ζαΐβρας συνδέει την προσπάθειά του να καταγράψει τη λόγια παραγωγή με την προσδοκία του για αναγέννηση του υποδουλωμένου έθνους. Η απογραφή δηλαδή σχετίζεται από τότε με την τόνωση της εθνικής συνείδησης. Αν προσέξουμε στη συνέχεια όλα τα επόμενα έργα, θα δούμε πως εκδόθηκαν σε στιγμές πολύ κρίσιμες: είτε παιζόταν το μέλλον της επανάστασης (1827, Νερουλός), είτε κινδύνευε το κύρος της Ελλάδας απέναντι στις ξένες δυνάμεις, όπως στην περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου (1853, «Esquisses» του Ραγκαβή, 1854 Παπαδόπουλος-Βρετός). Η συμπόρευση γραμματολογικών ή συναφών έργων με τις εθνικές εξορμήσεις είναι εντυπωσιακή. Τα έργα της διετίας 1859-1860 (Δώρα Δίστρια, Ζαμπέλιος) συμπίπτουν με τις προσπάθειες του Όθωνα για αναθέρμανση του σχεδίου επίθεσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά το ιταλικό παράδειγμα.¹ Αλλά και ο Ροδοκανάκειος διαγωνισμός προκηρύσσεται έναν μόλις χρόνο μετά το ξέσπασμα της Κρητικής επανάστασης (1867). Αρχές του 1876

1. Η Δώρα Δίστρια ήταν προσωπική φίλη του Γαριβάλδι και επηρεασμένη σαφώς από το κλίμα εθνικής έξαρσης που επικρατούσε τότε στην Ιταλία. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, σ. 235.

αρχίζουν ταραχές στα Βαλκάνια. Η Σερβία, η Βουλγαρία και το Μαυροβούνιο πολεμούν εναντίον των Τούρκων. Αντάρτικες ελληνικές ομάδες δρουν στη Θεσσαλία (1877) και οι διάφοροι πατριωτικοί σύλλογοι βρίσκονται σε έξαρση. Τον αμέσως επόμενο χρόνο, το 1878, ξεσπά η εξέγερση στη Μακεδονία. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα εκδίδονται οι δύο ιστορίες της λογοτεχνίας, του Νικολαί (1876) και του Ραγκαβή (1877).

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν επιδιώκουν να προτείνουν κάποια γραμμική αντιστοιχία των γραμματολογικών έργων με ιστορικά γεγονότα. Δεν υπάρχει εξάλλου δεκαετία του 19ου αιώνα που να μη σημαδεύεται από εθνικούς αγώνες σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιβεβαιώνουν ωστόσο το γεγονός ότι και στην ελληνική περίπτωση η γέννηση και η εξέλιξη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας σχετίζεται με τη δημιουργία ή την ολοκλήρωση του εθνικού κράτους. Οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε το νεοελληνικό κράτος προσδίδουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας. Συγκεκριμένα, η εξάρτηση από τη Δύση καθορίζει το χαρακτήρα και το σκοπό των γραμματολογικών αυτών έργων. Από τα δεκάξι έργα που εξετάσαμε, τα μισά είναι γραμμένα σε ξένες γλώσσες και προορίζονται για ξένο κοινό. Δεν ανταποκρίνονται επομένως σε κάποιες ζητήσεις της πνευματικής ζωής στο εσωτερικό, αλλά επιδιώκουν να κατασκευάσουν και να προβάλλουν στο εξωτερικό μια εικόνα, ένα πανόραμα της πνευματικής κίνησης των τελευταίων αιώνων, αποδεικνύοντας έτσι τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και δικαιώνοντας τις εθνικές διεκδικήσεις. Δικαιολογημένα συμπεραίνει κανείς πως η ιστορία της λογοτεχνίας κατά τον 19ο αιώνα κατευθυνόταν περισσότερο από μια εξωλογοτεχνική ανάγκη ενίσχυσης της ελληνικής εικόνας, παρά από την ανάγκη λογοτεχνικής αυτογνωσίας. Εκείνο που λείπει από τα έργα αυτά είναι ο προβληματισμός για τη συμβολή της ίδιας της ιστορίας της λογοτεχνίας στη λογοτεχνική εξέλιξη. Η κατάσταση αυτή θ' αρχίσει ν' αλλάζει προς το τέλος του αιώνα, όταν οι ανάγκες μιας νέας ανερχόμενης λογοτεχνικής γενιάς επιβάλλουν και μια νέα ιστορική ματιά στη λογοτεχνία.

Από την εξέταση που επιχειρήθηκε, διαπιστώνεται ακόμη πως η ιστορία της λογοτεχνίας αποτελεί ένα πεδίο πνευματικού ανταγωνισμού. Αν σταματήσουμε στους συγγραφείς των

ιστορικών πονημάτων που είδαμε, θα διαπιστώσουμε την κυριαρχία των Φαναριωτών. Από Φαναριώτες είναι γραμμένες οι δύο ιστορίες της λογοτεχνίας, (Νερούλος, Ραγκαβής) αλλά και η τρίτη, του Nikolai, είναι απόλυτα ενταγμένη στο φαναριώτικο πλαίσιο αξιών. Το ίδιο ισχύει για το βιβλίο της Δώρας Δίστρια και φυσικά για τη Νέα Σχολή του Παναγιώτη Σούτσου. Η φαναριώτικη οπτική της ιστορίας της λογοτεχνίας γνωρίζει μια κλιμάκωση: μετά τους ήπιους τόνους του Νερούλου (1827), κορυφώνεται στη δεκαετία 1850-1860 (Π. Σούτσος, Ραγκαβής, Δίστρια) τόσο σε οξύτητα όσο και σε μονολιθικότητα στοχεύοντας στη διάκριση και την αυτοδικαίωση ή στον παραμερισμό των «άλλων». Η ιστορία του Ραγκαβή ολοκληρώνει, επισημοποιεί και ταυτόχρονα υπογραμμίζει το αδιέξοδο της φαναριώτικης οπτικής απέναντι σε μια λογοτεχνία που ολοένα αλλάζει. Η δύναμη της επιβολής της είναι πάντως μεγάλη. Τόσο ο Βικέλας, όσο και ο Ροΐδης, παρ' όλες τις καινοτομίες τους, είναι επηρεασμένοι απ' αυτήν. Τούτο φυσικά δεν είναι τυχαίο. Οι Φαναριώτες ήταν μια κοινωνικά συμπαγής και με ιδιαίτερα εθνικά και πνευματικά χαρακτηριστικά ομάδα που είχε συνείδηση της υπεροχής της. Μέσα στο πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους αγωνίστηκαν για την κυριαρχία όσο καμιά άλλη κοινωνική ομάδα. Η σημαντική επίδοσή τους στην ιστοριογραφία της λογοτεχνίας οφείλεται εν μέρει στη γνώση της ευρωπαϊκής διπλωματίας και στην αναγνώριση της σημασίας που είχαν τα ιστορικά έργα για την ενίσχυση των ελληνικών θέσεων. Κατά ένα μεγάλο μέρος, ή σωστότερα, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, με την όξυνση των γλωσσικών αγώνων, η επίδοσή τους αυτή οφείλεται στην προσπάθεια δικαίωσης και επιβολής των γλωσσικών και αισθητικών επιλογών τους και κατά συνέπεια της πνευματικής κυριαρχίας τους.

Το άλλο μεγάλο πολιτισμικό ρεύμα, το επτανησιακό, δεν απείχε βέβαια από κάθε ιστοριογραφική δοκιμή. Ήδη από το 1853 ο Ανώπιος, αν και όχι Επτανήσιος αλλά μαθητής του Κοραή, δίνει τις πρώτες νύξεις μιας άλλης οπτικής και μιας αξιολογικής κλίμακας αντίθετης προς τη φαναριώτικη. Χαρακτηριστικό είναι πάντως πως οι Επτανήσιοι, μολονότι υπογράμιζαν πάντα την αναγκαιότητα μιας ιστορίας της λογοτεχνίας, όπως λ.χ. ο Παπαδόπουλος-Βρετός ή δήλωναν την πρόθεσή τους να γράφουν μία, όπως ο Δε Βιάζης, δεν ολοκλήρωσαν πο-

τέ οι ίδιοι ένα φιλόδοξο γραμματολογικό έργο. Δεν προχώρησαν δηλαδή ποτέ στην αφηγηματική ιστορία. Το στοιχείο αυτό οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα, το οποίο ενισχύεται από τη συνολική στάση της επτανησιακής σχολής, ότι θεωρούσαν τη λογοτεχνία περισσότερο αυτόνομη και ανεξάρτητη από εξωτερικές επιταγές. Κατά συνέπεια, θεωρούσαν την ιστορία της λογοτεχνίας έναν επιστημονικό κλάδο που με τις απαιτήσεις του αποθάρρυνε τους επίδοξους ιστορικούς. Οι Επτανήσιοι υπολείπονταν εξάλλου και σε τάσεις ηγεμονισμού σε σχέση με τους Φαναριώτες, τάσεις που ωθούν, όπως είδαμε, σε συγγραφή αφηγηματικής ιστορίας. Έτσι, αναντίρρητο γεγονός παραμένει πως η «άλλη» ματιά στο λογοτεχνικό παρελθόν δεν προήλθε από Επτανήσιο, αλλά από δύο Έλληνες με δεσμούς στη διασπορά, τον Ροΐδη και τον Βικέλα.

Τα γραμματολογικά έργα του 19ου αιώνα, ακόμη κι αυτά που γράφτηκαν για ν' αποτελέσουν ιστορίες της λογοτεχνίας, δεν μπορούν να συγκριθούν με τις ιστορίες του 20ού αιώνα. Διαφέρουν στην ιδεολογία, στις αντιλήψεις για τη γλώσσα και στην αίσθηση της λογοτεχνικότητας. Είναι πολύ δύσκολο να διακρίνει ο αναγνώστης τα κριτήρια με βάση τα οποία αποφασίζουν οι συγγραφείς με ποια έργα θα ασχοληθούν και σε ποιο βαθμό. Είναι θολά και ρευστά τα πλαίσιά τους. Η λογοτεχνία δεν αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστή λειτουργία, δεν προβάλεται η ιδιαιτερότητά της αλλά αναμειγνύεται μαζί με τις άλλες πνευματικές δραστηριότητες σ' ένα αξεδιάλυτο σύνολο. Θα μπορούσε κανείς να πει, με τον κίνδυνο να θεωρηθεί ευφυολόγημα, πως οι ιστορίες αυτές είναι ανιστορικές. Ο αναγνώστης έχει την εντύπωση πως όλα τα εξεταζόμενα έργα ανήκουν στο ίδιο χρονικό επίπεδο, δε φαίνεται κανενός είδους ιστορική πορεία, κανενός είδους εξέλιξη. Ο χρόνος νοείται ακριβώς ως κάτι το ακίνητο, είναι ένας στάσιμος χρόνος, όχι ένας χρόνος ρέων. Τώρα γίνεται καθαρότερο εκείνο που σημειώθηκε παραπάνω: πρόκειται για ιστορίες που δεν έχουν συνείδηση του εαυτού τους και του ρόλου τους, που οι φιλοδοξίες τους είναι πολύ περιορισμένες και εξαντλούνται στη συσσώρευση, την καταγραφή και την έντεχνη επιβολή των επιλογών των συγγραφέων τους. Λείπει οποιοδήποτε θεωρητικό και μεθοδολογικό εργαλείο που θα μπορούσε να βοηθήσει στην κατάταξη, κατανόηση και επεξεργασία του υλικού που συσσωρεύουν. Είναι όλα τους

έργα πρωτόλεια, σημαντικά περισσότερο για τα προβλήματα και τα αδιέξοδά τους, παρά για τις προτάσεις τους.

Πριν κλείσουμε αυτή την ανακεφαλαίωση θα ήταν χρήσιμο να επισημάνουμε ορισμένα ζητήματα αιχμής στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπως αναδεικνύονται από τα γραμματολογικά έργα του 19ου αιώνα. Πρόκειται για ζητήματα που συζητήθηκαν αρκετά αργότερα και για τα οποία ο Παλαμάς αφιέρωσε πολλές σελίδες του κριτικού του έργου. Είναι σαφές πως τα ζητήματα αυτά χρόνιζαν σ' όλο τον 19ο αιώνα χωρίς να αντιμετωπίζονται επαρκώς.

Το πρώτο από αυτά είναι οι αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το επίθετο «νέος» υπάρχει σ' όλα τα σχετικά έργα και ως αρχή της νεότερης εποχής των ελληνικών γραμμάτων λαμβάνεται η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Αυτό συμβαίνει σ' όλα τα ιστορικά έργα που εξετάσαμε εκτός από την *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας* του Krumbacher. Η αιτία της τοποθέτησης των αρχών της νεότερης λογοτεχνίας στο 1453 είναι προφανής. Υιοθετείται ένα ορόσημο της πολιτικής ιστορίας επειδή ακριβώς δεν υπάρχει κριτήριο με βάση το οποίο θα αποφασιστεί το πότε αρχίζει η νεοελληνική λογοτεχνία. Χρειαζόταν πρώτα να γίνει η διάκριση σε λόγια και δημώδη λογοτεχνία, να αναβιβαστεί ο ρόλος της δημώδους γλώσσας και λογοτεχνίας και να θεωρηθεί η τελευταία έκφραση της «εθνικής ψυχής» για να ταυτιστούν τελικά τα πρώτα δείγματα της δημώδους λογοτεχνίας (11ος αιώνας) με τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πράγμα που έγινε στο τέλος του 19ου αιώνα από τον Krumbacher. Προηγουμένως, παρόλο που χρησιμοποιείται το επίθετο νεοελληνικός, αυτό παραμένει ουσιαστικά χωρίς νόημα, αφού δεν αποσαφηνίζονται τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής παράδοσης.

Με το παραπάνω ζήτημα σχετίζεται και η αμηχανία απέναντι στο δημοτικό τραγούδι. Αυτό δεν εντάσσεται συνήθως στην ιστορία της λογοτεχνίας ομαλά. Είτε δεν αναφέρεται καθόλου, είτε αντιμετωπίζεται ως είδος διαφορετικό από την επώνυμη λογοτεχνία. Δεν υπάρχουν κριτήρια που να βοηθούν στην αποτίμηση και ένταξη του δημοτικού τραγουδιού στο κύριο σώμα της λογοτεχνικής παράδοσης.

Το τρίτο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό ζήτημα είναι το γλωσσικό. Γίνεται φανερό από τα έργα που εξετάσαμε πως το

γλωσσικό επηρεάζει καθοριστικά τη σύνταξη μιας ιστορίας της λογοτεχνίας. Οι αντιλήψεις για τη γλώσσα καθορίζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις λογοτεχνικές προτιμήσεις και επομένως την ιεράρχηση και το λογοτεχνικό κανόνα. Πέρα όμως απ' αυτό, η ιστορία της λογοτεχνίας μετατρέπεται σ' ένα όπλο στο πλαίσιο του γλωσσικού αγώνα. Κάθε αντιμαχόμενη μερίδα χρησιμοποιεί το λογοτεχνικό παρελθόν με τρόπο τέτοιο που να δικαιώνει τις γλωσσικές επιλογές της. Όσον αφορά την ιστορία της λογοτεχνίας κατά τον 19ο αιώνα, προσωρινός νικητής σ' αυτόν τον αγώνα επιβολής είναι η καθαρεύουσα και οι Φαναριώτες. Μ' αυτούς τους όρους, δεν είναι παράξενο που η επανησιακή ποίηση, η μόνη επώνυμη ποίηση στη δημοτική που θα μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα λογοτεχνικής γλώσσας, αναδεικνύεται σ' ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα αιχμής. Απ' αυτήν θα ξεκινήσει ο Παλαμάς τη γραμματολογική του παρέμβαση.